

THE THEOLOGY OF THE *PRINCIPIA*: THE SOURCES OF THE CONCEPT OF DOMINION IN ISAAC NEWTON'S GENERAL SCHOLIUM¹

Remus Gabriel MANOILĂ
University of Bucharest

Abstract: In this paper I analyse the sources of the concept of dominion in Isaac Newton's addenda to Principia. To this purpose, I discuss the most important theological debates on the General Scholium from the beginning of the seventeenth century. Subsequently, I make a comparison between Newton's text and relevant fragments from two prominent Newtonians, Samuel Clarke and William Whiston. Lastly, I examine Newton's unpublished manuscripts to expose the theological implications of the concept of dominion.

Keywords: Newton, Principia, theology, antitrinitarianism, monarchianism

Introducere

În cea de a doua ediție a *Principiilor Matematice*, publicată în 1713,² Isaac Newton introduce un capitol final intitulat „Scolie Generală” (*Scholium Generale*), pe care Bernard Cohen îl consideră „probabil cea mai faimoasă dintre toate scrierile lui Newton”.³ Scolia are rolul unei addende conclusive în care sunt subliniate anumite corolare metodologice, teologice și de filosofie naturală, oferind astfel observații concise referitoare la gravitație, mișcarea planetară, spațiu, metoda bazată pe inducție, forțe active și electricitate, teme teologice și metafizice – cum ar fi omniprezența divină, filosofia naturală carteziană sau pluralitatea lumilor. Aici, în probabil cele mai cunoscute fragmente ale uneia dintre cele mai importante lucrări din istoria științei, Newton formulează binecunoscutul său argument teleologic: „Această alcătuire foarte aleasă a Soarelui, planetelor și cometelor nu a putut să se ivească decât după planul și sub stăpânirea unei Ființe inteligente și puternice”.⁴ În continuarea tezei creaționiste, Newton evidențiază caracterul monarhic al relației Dumnezeu – lume, care, vom vedea, îi definește și concepția teologică: „Iar dacă stelele fixe sunt centre ale unor sisteme asemănătoare, toate aceste întocmiri printr-un plan asemănător se vor afla sub

¹ Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului „Cultura română și modele culturale europene: cercetare, sincronizare, durabilitate”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/159/1.5/S/136077.

² *Principiile Matematice ale Filosofiei Naturale (Principia Mathematica Philosophiae Naturalis)* apar în trei ediții latine la Londra (1687 și 1726) și Cambridge (1713), ultimele două conținând, cu mici modificări, adaosul final. Prima ediție în limba engleză a fost publicată în 1729, la doi ani de la moartea lui Newton, în traducerea lui Andrew Motte.

³ I.B. Cohen, *Introduction to Newton's Principia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1971, p. 241.

⁴ Isaaco Newtono, *Philosophiae naturalis principia mathematica*, Cantabrigiae, 1713, p. 482: „Elegantissima hæcce Solis, Planetarum & Cometarum compages non nisi consilio & dominio Entis intelligentis & potentis oriri potuit.”

stăpâniea *Unuia*.”⁵ Acest enunț, deși se încadrează ca formulare în limitele monoteismului creștin, a fost interpretat ca o afirmație subversivă la adresa ideii de Trinitate.⁶ Însă, enunțul nu rămâne în limitele clasice ale teologiei naturale, ci este elaborat în fragmentele următoare, primind referințe biblice și conotații teologice.

Acesta le stăpânește pe toate, nu ca suflet al lumii, ci ca Domnul a toate; și datorită stăpânirii Sale este numit de obicei Domnul Dumnezeu, *Pantocrator* (Atotțiitorul). Căci *Dumnezeu* este un termen *relativ* și este raportat la slujitori. Iar *Dumnezeirea* este stăpânirea lui Dumnezeu, nu asupra propriului corp, cum gândesc cei pentru care Dumnezeu este sufletul lumii, ci asupra slujitorilor.⁷

Astfel, „stăpânirea Unuia” este identificată cu stăpânirea Dumnezeului Scripturilor, „Dumnezeul dumnezeilor și Stăpânul stăpânilor” (cf. Deuteronom 10:17); Ființa puternică și inteligentă care guvernează Universul fizic este, pentru Newton, Pantocratorul Apocalipsei sfântului Ioan (1:8), iar Dumnezeirea nu constituie natura divinității, ci însăși stăpânirea lui Dumnezeu asupra lumii. Cele mai recente cercetări în studiile newtoniene definesc *Scolia Generală*, în primul rând, ca un adaos cu „încărcătură teologică” la principala lucrare de filosofie naturală a lui Isaac Newton.⁸ Conceptul de stăpânire, așa cum este el expus în addenda *Principiilor*, are un înțeles teologic, este expresia stăpânirii efective sau a providenței lui Dumnezeu asupra Universului fizic, asupra istoriei omenirii și definiția esenței perfecțiunilor divine.⁹ De aceea, noțiunea de „stăpânire” este asociată conceptului teologic de „Dumnezeu al stăpânirii” (*Dominus Deus, dominatio Dei*).

Conținutul *Scoliei*, așadar, integrează o nouă filosofie naturală și o concepție teologică proprie. Referitor la Dumnezeu stăpânirii și la implicațiile sale în gândirea lui Isaac Newton, studiile recente au sporit considerabil înțelegerea dimensiunii teologice a *Scoliei* și, prin aceasta, a unității gândirii newtoniene.¹⁰ În acest sens, depășirea barierelor cognitive dintre

⁵ *Ibidem*: „Et si Stellæ fixæ sint centra similium systematum; hæc omnia simili consilio constructa, suberunt *Unius* dominio”.

⁶ Pentru caracterul antitrinitarian al *Scoliei Generale*, vezi Stephen D. Snobelen, „God of Gods and Lord of Lords. The Theology of Isaac Newton’s *General Scholium* to the *Principia*”, în *Osiris* (2), vol. 16, „Science in Theistic Contexts: Cognitive Dimensions”, 2001, pp. 169 – 208. Pentru exegeza antitrinitariană din secolul al XVII-lea, versetele biblice care sprijină caracterul monotesit al religiilor iudaică și creștină prin afirmarea unui singur Dumnezeu (*Deus est unus*, spre exemplu Deuteronom 6:4, Marcu 12:29, Galateni 3:20) erau folosite ca argumente pentru caracterul unipersonal al divinității. *Unius dominio* din cel de-al treilea paragraf al *Scoliei* se încadrează, după unii interpreți, în această tradiție exegetică, dar notele scripturale din addenda *Principiilor*, vom vedea, au trimiteri mult mai precise.

⁷ Newton, *Principia Mathematica* (1726, p. 528), „Hic omnia regit, non ut Anima mundi, sed ut universorum Dominus; & propter dominium suum Dominus Deus dici solet. Nam *Deus* est vox relativa & ad servos refertur: & *Deitas* est dominatio Dei non in corpus proprium, uti sentiunt quibus deus est anima mundi, sed in servos.”

⁸ Snobelen, „The Theology of the General Scholium”, p. 170; Steffen Ducheyne, *The Main Business of Natural Philosophy*, Dordrecht: Springer, 2012, pp. 236 – 253.

⁹ „Stăpânirea unei Ființe spirituale îl constituie pe *Dumnezeu* [...] Și dintr-o adevărată stăpânire urmează că adevăratul Dumnezeu este viu, inteligent și puternic, iar din celelalte perfecțiuni, că este suprem sau întru totul desăvârșit.” Newton, *Principia*, 1726, p. 528: „Dominatio Entis spritualis *Deum* constituit [...] Et ex dominatione vera sequitur, *Deum* verum esse vivum, intelligentem & potentem; ex reliquis perfectionibus summum esse vel summe perfectum.”

¹⁰ Într-un articol publicat în 1990, James E. Force definea „Dumnezeul stăpânirii” ca un numitor comun pentru concepțiile teologice, științifice și politice ale lui Newton, argumentând în favoarea unei concordanțe intime între

diferitele demersuri intelectuale la Newton reprezintă tendința actuală în care este reconfigurată opera (publicată și nepublicată) celebrului filosof al naturii. Așadar, ne vom referi în expunerea noastră inițial la posibilele surse teologice ale conceptului newtonian de Dumnezeu al stăpânirii, ulterior vom analiza implicațiile acestuia în teologia, filosofia naturală și hermeneutica biblică în scrierile lui Isaac Newton.

Scolia și contemporanii: contextul polemic

În schițele de lucru ale *Scoliei Generale*, Newton folosește numeroase trimiteri biblice, la cele mai multe dintre ele renunțând pentru ediția din 1713. În schimb, în *Scolia* din 1726 numărul acestora crește, îndeosebi în notele speciale despre Dumnezeu și spațiu (Fapte 17:27-28; Ioan 14:2; Deuteronom 4:39, 10:14; Psalmi 88:7,8,9; I Regi 8:27; Iov 22:12,13,14; Ieremia 23:23,24), ceea ce denotă încercarea autorului de a fundamenta biblic expunerea teologică. Prin aceasta, concepția lui Newton despre Dumnezeu se distinge de perspectivele deiste ale vremii.¹¹ Dumnezeu *Scoliei* este un Dumnezeu personal (*Deus meus, Deus vester, Deus Israelis*), adevărat (*Et ex dominatione vera sequitur, Deum verum esse vivum, intelligentem & potentem*), Dumnezeu Vechiului și al Noului Testament (*deus deorum & dominus dominorum*, Deuteronom 10:17; Psalmi 85:2-3; I Timotei 4:15; *dominus deus παντοκράτωρ*, I Corinteni 4:18; Apocalipsa 1:8, 16:14, 19:15; *universorum dominus*, Romani

acestea. Teologia lui Newton a influențat în întregime știința sa, la fel cum și știința a influențat studiul textual riguros al teologiei sale. (Force, „Newton’s God of Dominion: The Unity of Newton’s Theological, Scientific, and Political Thought” în *Essays on the Context, Nature, and Influence of Isaac Newton’s Theology*, ed. J. E. Force, Richard H. Popkin, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1990, p. 78). Într-un mod similar argumentează B. J. T. Dobbs, subliniind finalitățile teologice ale întregii opere newtoniene (referindu-se, în special, la lucrările de filosofie naturală), de vreme ce Newton a fost motivat în studiul naturii de un deziderat teologic, al cunoașterii tainelor acțiunilor divine în creație (Dobbs, *The Janus Faces of Genius. The Role of Alchemy in Newton’s Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, pp. 253 - 254). Richard S. Westfall remarcă o influență religioasă, nu teologică, asupra filosofiei naturale newtoniene. În legătură cu raportul teologie – știință, istoricul consideră că cea din urmă manifestă o influență mai mare și determină caracterul heterodox al teologiei lui Newton (Westfall, „Newton’s Theological Manuscripts” în *Contemporary Newtonian Research*, ed. Zev Bechler, Dordrecht: D. Reidel, 1982, pp. 139 - 140). Stephen Snobelen aduce în discuție corespondențele metodologice ale lucrărilor de filosofie naturală și teologie la Newton. Istoricul canadian evidențiază un „dualism epistemologic” al valorilor de „relativ” și „absolut” utilizate atât în *Principii*, cât și în exegeza biblică (Snobelen, „The Theology of the General Scholium”, pp. 202 – 207). Rob Iliffe insistă pe diferențierea disciplinară în analiza epistemologică și metodologică, ca premisă a teoretizării legăturilor conceptuale dintre diferitele arii de interes la Newton (Iliffe, „Abstract considerations: Disciplines and the Incoherence of Newton’s Natural Philosophy” în *Studies in History and Philosophy of Science*, 35 (3), 2004, p. 451). O poziție similară este propusă de Steffen Ducheyne, *The Main Business of Natural Philosophy. Isaac Newton’s Natural-Philosophical Methodology*, Dordrecht: Springer, 2012, pp. 280 – 281. *Scolia Generală* rămâne premisa unității de gândire la Isaac Newton; conceptului de Dumnezeu al stăpânirii îi este rezervat cel mai mare spațiu în ambele ediții ale addendei *Principiilor*.

¹¹ În urma analizei manuscrisului 16 din colecția Yahuda, Richard Westfall considera că în perioada anilor 1690 Newton se apropie cel mai mult de teoriile deiste ale vremii, asociindu-l unui demers similar cu al lui Matthew Tindal (adevăratul creștinism constă în religia naturală dobândită pe calea rațiunii naturale). Cf. Westfall, „Isaac Newton’s *Theologiae Gentilis Origines Philosophicae*” în *The Secular Mind: Essays Presented to Franklin L. Baumer*, ed. Warren Wagar, New York: Holmes & Meier Publishers, 1982, pp. 15 – 34. O analiză atentă a tuturor manuscriselor care compun schițele pentru *Theologiae Gentilis* arată că scopul lui Newton era realizarea unei istorii a apostaziei religiei originare în antichitate, iar ipoteza deismului newtonian cade. Cf. Force, „The Newtonians and Deism” în *Essays on the Context*, pp. 43 – 73.

10:12). Caracteristica principală a acestei concepții rămâne stăpânirea lui Dumnezeu asupra întregii creații (*Imperator universalis*).

Afirmația lui Newton că termenul „Dumnezeu” este un termen relativ și Dumnezeirea reprezintă stăpânirea lui Dumnezeu asupra slujitorilor a generat critici imediat după publicarea *Principiilor* în 1713.¹² Clericul calvin John Edwards (1637 - 1717) publică în 1714 a treia ediție a lucrării *Some brief critical remarks on Dr. Clarke's last papers*, o critică teologică îndreptată împotriva lui Samuel Clarke și a considerațiilor acestuia din *The Scripture-doctrine of the Trinity* (1712).¹³ În postscriptumul lucrării sale, Edwards denunță apropierea unor idei teologice heterodoxe în conținutul *Scoliei* lui Newton. Mai precis, teologul englez îl acuză pe președintele Societății Regale de promovarea unor idei antitrinitariene; tăgăduirea publică a doctrinei trinitariene a fost considerată în afara legii în Anglia până în 1813 și pedepsită cu excluderea din funcțiile publice. Acuzația lui John Edwards se baza pe evidențierea asemănărilor dintre argumentele teologice antitrinitariene și limbajul teologic folosit de Newton în *Scolia Generală*. Argumentul lingvistic despre termenul „Dumnezeu” ar avea ca sursă, ca în cazul lui Clarke, lucrarea teologului socinian Johann Crell (1590 - 1633), *De Deo et ejus attributis* (1630). O perspectivă teologică clasică ar considera că termenul „Dumnezeu” este rezervat exclusiv Divinității pentru că face referire la natura sa. Dintre operele lui Johann Crell știm cu siguranță că Newton a deținut *Comentariul la epistola apostolului Pavel către Tesaloniceni* (1636).¹⁴ Însă, în prima scriere a lui Crellius, *De Deo et ejus attributis*, ca și la Newton, acestui termen i se atribuie o valoare relațională, el se referă la stăpânirea Divinității, nu la natură: „termenul Dumnezeu este în principal un nume de putere și stăpânire”.¹⁵ Edwards avea o vastă experiență în polemicile anti-trinitariene, fiind unul dintre cei mai activi teologi trinitarieni în disputele doctrinare ivite odată cu pătrunderea primelor idei sociniene în Anglia. Astfel, analiza lui la fragmentele teologice ale *Scoliei* este una pertinentă în multe privințe, de vreme ce anumite observații își găsesc corespondențe în manuscrisele nepublicate ale lui Newton. Pe lângă argumentul

¹² În a doua ediție a *Scoliei*, Newton aduce un argument lingvistic în sprijinul aserțiunii sale: „Compatriotul nostru Pocock derivă cuvântul *Dumnezeu* din cuvântul arab *du* (și în cazul genitiv *di*) care înseamnă stăpân. Și în acest sens principii sunt numiți dumnezei, *Psalmul* 84:6 și *Ioan* 10:45. Și *Moise* se numește *dumnezeul* fratelui său *Aaron* și *dumnezeul* regelui *faraon* (*Ieșirea* 4:16 și 7:1). Și în același sens sufletele principilor morți odinioară erau numite de popoare dumnezei, dar fals din cauza lipsei de stăpânire.” (*Principia*, 1726, p. 528: „*Pocockus* noster vocem *dei* deducit a voce *Arabica du*, (& in casu obliquo *di*,) quæ dominum significat. Et hoc sensu principes vocantur dii, *Psalm.* lxxxiv. 6. & *Joan.* x. 45. Et *Moses* dicitur *deus* fratris *Aaron*, & *deus* regis *Pharaoh* (*Exod.* iv. 16. & vii 1.) Et eodem sensu animæ principum mortuorum olim a gentibus vocabantur dii, sed falso propter defectum dominii.”).

¹³ Atenția asupra acestei lucrări mi-a fost atrasă de S. D. Snobelen, care în „The Theology of the General Scholium”, pp. 191 – 192, relatează despre asocierea lui Newton cu teologia sociniană. Concluzia lui Edwards este mult mai generală, teologul calvin considerând că afirmațiile teologice pe care le fac William Whiston, Samuel Clarke și Isaac Newton conduc la surse antitrinitariene, în special ariane și sociniene. John Edwards, *Some brief critical remarks on Dr. Clarke's last papers; which are his reply to Mr. Nelson, and an anonymous writer and the author of some considerations, &c. Shewing that the doctor is as deficient in the critic art, as he is in theology*, Londra, 1714, pp. 36 – 40.

¹⁴ John Harrison, *The Library of Isaac Newton*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, p. 458.

¹⁵ Edwards, *Some brief critical remarks on Dr. Clarke*, p. 36: „*Dei* vox Potestatis imprimis & Imperij nomen est.” Fragmentul din Crellius, *De Deo et ejus attributis* din care citează Edwards este tradus în Snobelen, „The Theology of the General Scholium”, p. 192.

lingvistic al *Scoliei* și conceptul de Dumnezeu al stăpânirii, Edwards identifică un alt posibil indiciu al anti-trinitarianismului newtonian, epitetul „Deus summus” (Dumnezeul suprem). Nu doar sursele sociniene amintite generau suspiciuni cu privire la concepția teologică din addenda *Principiilor*, ci și arianismul lui William Whiston, un alt reprezentant al newtonianismului. Prima traducere a unor fragmente din *Scolia Generală* este realizată de Whiston în 1713, anexând celor *Trei eseuri* ale sale fragmentele teologice din *Scolie*.¹⁶ Explicația lui Whiston nu face referire la argumente de natură doctrinară, ci subliniază rolul *Scoliei* pentru sprijinul teologiei naturale. Însă, utilizarea „Unității, Supremației și Stăpânirii” lui Dumnezeu raportate la caracterul relativ al termenului „Dumnezeu” și la distincția implicită între „Dumnezeul Suprem” și „dumnezei inferiori” poate fi interpretată ca o similitudine teologică a newtonienilor. „Dumnezeul suprem”, atât pentru socinieni, cât și pentru ariani, implica distincția dintre natura divină a Tatăl și cea a Fiul: pentru tradiția antică, o distincție subordonaționistă a naturilor divine (Fiul este inferior Tatălui), pentru doctrina modernă, o distincție ontologică (Tatăl este singurul Dumnezeu adevărat ca natură, Fiul – om adevărat, născut în mod supranatural din Fecioară). Însă, ambele tradiții heterodoxe întrebuițează distincția *Dumnezeu suprem – Dumnezeu inferior* raportată la persoana Tatălui, respectiv a Fiului. Pentru Edwards, Newton, la fel ca Whiston și Clarke, elaborase în *Scolia Generală* o teologie nefavorabilă dogmei Trinitare prin utilizarea conceptului de stăpânire ca expresie a Dumnezeirii propriie *Dumnezeului suprem*.¹⁷ Asemănările dintre limbajul teologic antitrinitarian și cel folosit de Newton în manuscrisele sale întăresc ipoteza lui John Edwards referitoare la sursa principalului concept teologic al *Scoliei*. Corespondențele pot merge mai departe, suscitând inclusiv analize de hristologie.¹⁸

Urmând analizei comparative realizată de S. D. Snobelen, pot fi identificate asemănări între catehismul socinian și limbajul teologic al *Scoliei* lui Newton. Două ediții latine ale Catehismului Racovian (socinian sau unitarian) au fost publicate în secolul al XVII-lea. Prima, în 1614, sub titlul *Catecheses Ecclesiarum quae in Regno Poloniae*, cea de a doua, în 1680. La această a doua ediție revizuită a contribuit Johann Crell, teologul socinian propus de

¹⁶ William Whiston, *Three essays. I. The Council of Nice vindicated from the Athanasian heresy. II. A collection of ancient monuments relating to the Trinity and Incarnation, and to the history of the fourth century of the Church. III. The liturgy of the Church of England reduc'd nearer to the primitive standard*, Londra, 1713, pp. 29 – 31.

¹⁷ Edwards, *Some brief critical remarks on Dr. Clarke*, p. 40: „If the Dominion be Supreme, it makes a Supreme GOD, where this learned Knight seems to me to lay open his Heart and Mind [...] The very same which Dr. Clarke and Mr. Whiston have publickly asserted. If I am not mistaken (and I should be loth to be so, when I am interpreting the Words of so renowned a Writer) He lets us know here, that 'tis his Opinion, that there is a Supreme GOD, (*Summus Deus*, which he mentions more than once) and he is made so by the Supremacy of his Dominion, whilst there are other Gods that are *Inferior* and *Subordinate*, they having a lesser Dominion and Power. Who doubts that he means God the Father, by the *Supreme God*, and that the Son and Holy Ghost are implied as *Inferior God's*?”

¹⁸ Un studiu excelent pentru analiza comparativă a surselor sociniene și ideilor teologice din manuscrisele newtoniene a fost realizat de Snobelen, „Isaac Newton, Socinianism, and the One Supreme God”, în *Socinianism and cultural exchange: the European dimension of Antitrinitarian and Arminian Networks, 1650-1720*, ed. Martin Mulso, Jan Rohls. Leiden: Brill, 2005, pp. 241-293. Pentru o analiză succintă a principalelor subiecte hristologice în manuscrisele lui Newton, vezi Maurice Wiles, *Archetypal Heresy. Arianism through the Centuries*, Oxford: Clarendon Press, 1996, pp. 77 – 93.

Snobelen ca principală sursă a limbajului teologic unitarian¹⁹ folosit de Newton în addenda *Principiilor*. Pe lângă Crell, pentru ediția publicată în 1680 au lucrat Jonas Schlinting, Martin Ruarus, Andrei și Benedict Wissowatius.²⁰ În a treia secțiune a catehismului, *Despre cunoașterea lui Dumnezeu*, sunt tratate două teme, natura lui Dumnezeu și voința Sa. Capitolul începe cu întrebarea „Ce înțelegi prin termenul Dumnezeu?”. Răspunsul socinian seamănă cu aserțiunea *Scoliei*: „Stăpânul suprem al tuturor lucrurilor”. Am selectat din capitolul referitor la natura lui Dumnezeu trei puncte doctrinare importante pentru această analiză.

Și pe cine denumești Suprem?

Pe Acela care, prin el însuși, are stăpânire peste toate lucrurile și este independent de orice altă ființă în conducerea stăpânirii Sale.

În ce constă această stăpânire?

Într-o dreaptă și supremă autoritate de a determina orice poate alege (și nu poate alege ceea ce în natura sa este rău și injust) privitor la noi și la toate celelalte lucruri.

Ce se poate cunoaște că Dumnezeu este?

E știut, și fii ferm convins, că există într-adevăr o Ființă care posedă stăpânire supremă asupra tuturor lucrurilor.²¹

Ca și în cazul *Scoliei*, în catehismul socinian termenul „Dumnezeu” este echivalent termenului „Stăpân”. Pentru Newton, cuvântul „Dumnezeu” evocă în mod necesar noțiunile de „stăpânire” și „putere” (vezi nota 8). Astfel, Dumnezeul lui Newton este un Dumnezeu al stăpânirii, pentru că „stăpânirea unei Ființe spirituale îl contituie pe Dumnezeu”, iar „o Ființă oricât de perfectă fără stăpânire nu este Domnul Dumnezeu”. Plecând de la evidențierea surselor sociniene pentru Dumnezeul stăpânirii din *Scolia Generală*, s-a emis teza unei teologii în ansamblu sociniene în cazul lui Newton sau care împrumută multe elemente doctrinare din teologia sociniană.²² Însă, la o analiză detaliată a manuscriselor teologice newtoniene pot fi identificate multe elemente (în special hristologice) care infirmă teza

¹⁹ Termenul „unitarian” nu este folosit aici în sens confesional, ci exprimă caracterul unipersonal în conceperea divinității.

²⁰ Una dintre lucrările lui Andrei Wissowatius (1608 - 1678), *Stimuli virtutum fraena peccatorum*, publicată post-mortem la Amsterdam în 1682, a fost tradusă și publicată ca cea de a teia carte a *Divanului* lui Dimitrie Cantemir în 1698 la Iași. Pentru detaliile istorice, de conținut și contextuale ale publicărilor Catehismului socinian, vezi Thomas Rees, „Historical Introduction”, în *The Racovian Catechism with Notes and Illustrations, Translated from the Latin*, traducere în limba engleză de Thoomas Rees, Londra, 1818, i – xcii.

²¹ *The Racovian Catechism*, pp. 25- 26: „What do you understand by the term God? The supreme Lord of all things. And whom do you denominate Supreme? Him, who, in his own right, has dominion over all things, and is dependent upon no other being in the administration of his government. [...] What is it to know that God is? It is to know, and be firmly convinced, that there actually exists a being who possesses supreme dominion over all things.” Pentru argumente în sprijinul acestui ultim enunț, traducătorul recomandă consultarea lucrării lui Crellius, *De Deo et ejus Attributis.*, aceeași la care făcea referire cu mai bine de un secol înainte John Edwards în comentariul realizat fragmentelor teologice ale *Scoliei*.

²² Herbert MacLauchlan, „Introduction”, în Sir Isaac Newton, *Theological Manuscripts*, MacLauchlan (ed), Liverpool: Liverpool University Press, 1950. Maurice Wiles, *Archetypal Heresy. Arianism through the Centuries*, Oxford: Clarendon Press, 1996, pp. 77 – 93. Snobelen, „The Theology of the General Scholium”. Idem, „Isaac Newton, Socinianism”. Ducheyne, *The Main Business*, pp. 235 – 283.

sociniană, dintre care enumerăm atotcunoașterea lui Dumnezeu, pre-existența lui Hristos și teoria efectului răscumpărător al jertfei hristice.

Newton, Clarke și Whiston

Asemănări mult mai relevante teologic pot fi identificate între *Scolia* lui Newton și lucrările teologice din aceeași perioadă ale lui Samuel Clarke. Dacă teologul calvin John Edwards compara *Scolia* cu *Învățătura Scripturii despre Trinitate* (1712), corespondențe substanțiale pot fi sesizate și în alte scrieri ale teologului englez. Același concept al stăpânirii fundamentează natura supremă a lui Dumnezeu în raport cu oamenii și cu întreaga creație. Dacă Newton afirma că „stăpânirea unei Ființe spirituale îl constituie pe Dumnezeu”, discipolul său confirma că „numai stăpânirea este cea care îl face pe Dumnezeu să fie *Dumnezeu* pentru noi; și, de aceea, Scriptura folosește atât de des cuvântul παντοκράτωρ, *Stăpân peste toate*, ca echivalent pentru titlul de Dumnezeu.”²³ Pentru Clarke, „Dumnezeu” este un termen relațional, care denotă stăpânire, fără a indica nimic referitor la substanța Divinității.

[...] cuvântul Dumnezeu în Scriptură este, într-adevăr, un cuvânt relațional de *Putere*, semnificând *Stăpânirea*, *Demnitatea*, sau *Guvernarea* personală. Este evident de aici că în același mod în care spunem *Stăpânul meu*, *Tatăl meu*, *Regele meu*, Scriptura ne învață să spunem la fel *Dumnezeul meu*, *Dumnezeul lui Israel*, și altele asemenea. În schimb, pe de altă parte, nu putem spune *Natura mea Divină*, *Natura Divină a lui Israel* și tot așa.²⁴

Pentru Clarke și Newton caracterul funcționalist al limbajului Scripturii determină atât caracterul personal al Divinității, cât și dimensiunea monarhică a raportului Dumnezeu – lume. Similitudinile dintre Clarke și Newton sunt mult mai substanțiale. Conceperea unității dintre Tatăl și Fiul este fundamentată pe stăpânirea comună asupra lumii. Altfel spus, nu unitatea naturii divine sau caracterul ipostasurilor divine determină unitatea dumnezeirii, ci stăpânirea asupra aceleiași monarhii. În lucrarea din 1712 Clarke expunea unitatea dintre Tatăl și Fiul ca o unitate a stăpânirii.

Motivul pentru care Scriptura, deși îl numește pe *Tatăl* Dumnezeu, și, de asemenea, îl numește și pe *Fiul* Dumnezeu, dar în același timp declară mereu că nu există decât *un singur Dumnezeu*; se explică prin faptul că în *Monarhia* Universului există *o singură Autoritate*, originară în *Tatăl*, derivată în *Fiul*: *Puterea Fiului*, nefiind *o altă Putere opusă* aceleia a *Tatălui*, nici *Altă Putere în acord* cu cea a *Tatălui*; ci însăși *Puterea și Autoritatea Tatălui*, împărtășită, manifestată și exercitată de *Fiul*.²⁵

²³ Clarke, *Dr. Clarke's Answer to the Remarks of the Author of, Some Considerations concerning the Trinity, and the Ways of Managing That Controversy*, in *Works*, vol 4, p. 355: „Tis Dominion only, that makes God to be God to us; and therefore the Scripture so frequently uses the word παντοκράτωρ, *Supreme over all*, as equivalent to the Title, *God*.”

²⁴ *Ibidem*, p. 352: „That the Word *God* in Scripture, is indeed always a relative Word of *Office*, signifying personal *Dominion*, *Dignity*, or *Government*; is evident from hence; that in like manner as we say, *My Master*, *My Father*, *My King*, and the like; so the Scripture teaches us to say also, *MY God*, *The God of Israel*, and the like: Whereas on the other Side we cannot say, *My Divine Nature*, the *Divine Nature of Israel*, or the like.”

²⁵ Clarke, *The Scripture-Doctrine of the Trinity. In Three Parts. Wherein All the „Texts” in the New Testament relating to that Doctrine, and the Principal Passages in the Liturgy of the Church of England, are collected, compare, and explained*, Londra, 1712, pp. 332 – 3: „The reason why the Scripture, thought it stiles the *Father* God, and also stiles the *Son* God, yet at the same time always declares there is but *One God*; is because in the

Pe lângă Dumnezeu stăpânirii din *Scolia Generală* sau definirea dumnezeirii ca stăpânire asupra lumii, manuscrisele nepublicate ale lui Newton oferă locuri paralele clare pentru enunțul lui Clarke. Într-un manuscris redactat după 1710 în care tratează despre controversele doctrinare din primele veacuri creștine, Newton afirma „că Tatăl și Fiul sunt numiți Dumnezeu [...] se referă doar la stăpânirea lui Dumnezeu pentru a ne deprinde supunerea.”²⁶ Într-un alt fragment al aceluiași manuscris, unitatea dintre Tatăl și Fiul este descrisă exclusiv ca o unitate a stăpânirii, în termeni proprii unui limbaj monarhic.

[...] Fiul, primind toate lucrurile de la Tatăl, fiindu-i supus, îndeplinindu-i voința, stând pe tronul lui și numindu-l Dumnezeu lui, astfel încât există un singur Dumnezeu; cu Tatăl ca Rege și Viceregele său sunt doar un rege. Pentru că termenul Dumnezeu se referă la stăpânirea sa.²⁷

Pentru Clarke și Newton, dumnezeirea constă în stăpânirea lui Dumnezeu asupra universului, nu într-o calitate intrinsecă a naturii divine. La fel, dumnezeirea lui Hristos este predicată prin puterea primită de la Tatăl de a stăpâni asupra lumii. Astfel, dumnezeirea (atât pentru Tatăl, cât și pentru Fiul) este conceptualizată prin recursul la raportul monarhic dintre Dumnezeu și lume. Tatăl, fiind sursa dumnezeirii Fiului, este singur Pantocratorul despre care vorbesc Scripturile. În acest sens, interpretările termenului „Dumnezeu” din *Doctrina-Scripturii* și *Scolia Generală* sunt consonante unei concepții teologice antitrinitariene.²⁸ Astfel, ambele lucrări au suscitat polemici de natură doctrinară, precum și suspiciuni cu privire la autenticitatea addendei *Principiilor*. William Stephens avertiza asupra pericolului pe care îl poate avea lucrarea lui Samuel Clarke pentru unitatea Bisericii Anglicane, asociind ideile teologice din *Doctrina-Scripturii* curentelor heterodoxe din istoria Bisericii. Într-o predică intitulată *Persoanele divine: un Dumnezeu printr-o unitate de natură*, erau vizate anumite afirmații ale lui Clarke.

În această afirmație, unitatea Dumnezeirii este limpede determinată printr-o unitate nu de *Natură* și *Esență*, ci de *Stăpânire* și *Autoritate*. Și, dacă aceasta este *Doctrina Scripturii*, cum dorește să ne convingă autorul, Mântuitorul nostru nu este altminteri Dumnezeu decât în măsura în care Tatăl său a dorit să îl adopte cu sine în Stăpânirea Universului.²⁹

Monarchy of the Universe, there is One Authority, original in the Father, derivative in the Son: The Power of the Son being, not Another Power opposite to That of the Father, nor Another Power co-ordinate to That of the Father; but it self The Power and the Authority of the Father, communicated to, manifested in, and exercised by the Son.”

²⁶ Newton, Yahuda MS 15.5, 98^r: „father and son be called God [...] it relates only to God’s dominion to teach us obedience.”

²⁷ Newton, Yahuda MS 15.7, 154^r: „the Son receiving all things from the father, being subject to him, executing his will, sitting in his throne & calling him his God, & so is but one God with the father as a king & his viceroy are but one king. For the word God relates [...] to his dominion.”

²⁸ Clarke, *Scripture-Doctrine*, p. 244 – 245: „the Scripture, when it mentions the *One God*, or the *Only God*, always means the Supreme Person of the Father.”

²⁹ Stephens, *The Divine Persons One God by an Unity of Nature: Or, That Our Saviour is One God with his Father, by an Eternal Generation from his Substance, Asserted from Scripture, and the Ante-Nicene Fathers*, Oxford, 1722, p. 4, citat în Force, „Newton’s God of Dominion”, p. 97: „In this Proposition, the Unity of the Godhead is plainly resolv’d into an Unity, not of *Nature* and *Essence*, but of *Dominion* and *Authority*: And, if this be the *Scripture-Doctrine*, as this Author would perswade us, Our Saviour is no otherwise God, than as his Father has been pleas’d to associate him with Himself in the Government of the Universe.”

O prezentare a unității dumnezeirii în acești termeni, consideră Stephens, nu este nimic altceva decât o disimulare a unor concepții teologice antitrinitariene, în ciuda atribuirii titlului de „Dumnezeu” Fiului. De aceea, opera newtonianului Clarke s-ar înscrie în genealogia ereziilor ariană și sociniană.³⁰ Asemănările dintre *Doctrina-Scripturii* și *Scolia Generală* au generat, de asemenea, întrebări referitoare la autorul addendei *Principiilor*. Pe una dintre copiile celei de a treia ediții a *Principiilor* citite la Trinity College (după 1726) este scris următorul comentariu: „Nu pot stabili cu precizie dacă aceasta a aparținut inițial cavalerului Isaac Newton sau a fost adăugată (cu permisiune) de o altă mână care a făcut corecțiile acestei ediții a lucrărilor sale (pentru că pasajul nu apare în prima ediție). Pare a fi concepută să ofere continuitate planului doctorului Clark. Acel domn îl face pe Domnul Dumnezeu să fie numai un termen relativ.”³¹ Un membru al Trinity College, cel mai probabil John Paine, sugera că Newton a acceptat ca, în sprijinul teologiei și al teologiei naturale, *Principiile* sale să fie încheiate cu un scurt text realizat de discipolul său, Samuel Clarke. O ipoteză ca aceasta poate fi ușor respinsă dacă sunt consultate atât corespondența lui Newton din primele luni ale anului 1713 (când îi expune lui Roger Cotes motivele pentru care a decis să adauge *Scolia*), cât și manuscrisele sale nepublicate (deopotrivă, schițele *Scoliei*, unde se poate verifica materialul olograf, și scrierile teologice, în care sunt detaliate multe din afirmațiile *Scoliei*).

Isaac Newton a fost asociat și cu un alt discipol în materie de concepție teologică. William Whiston a editat *Cronologia regatelor antice* după moartea lui Newton, a fost primul care a tradus și publicat fragmente din *Scholium Generale* (1713 în *Trei eseuri*, apoi 1717 și 1725 în *Principiile astronomice ale religiei*, 1728 și 1729 în *Corolarii*³²), iar la un an după moartea lui Newton mărturisea că fostul președinte al Societății Regale a fost cel care l-a influențat cel mai mult în studiul și interpretarea Scripturii. Mai mult, Isaac Newton ar fi fost cel care l-a ajutat să identifice creștinismul originar în forma arianismului antic.³³ Acesta este motivul pentru care mulți istorici contemporani consideră că sursa Dumnezeului stăpânirii din *Scolie* se regăsește în arianismul secret al concepției sale teologice. Este cazul lui Richard Westfall, autorul principalei biografii a lui Newton. Discutând relația dintre teologie și știință la Newton, Westfall consideră că putem identifica sursa Dumnezeului stăpânirii din *Scolie* în concepția ariană expusă în manuscrisele teologice private.³⁴ Aceeași teză este susținută de James E. Force, care specifică rațiuni hristologice în conceperea Dumnezeului *Scoliei*.³⁵ Astfel, s-ar explica de ce Hristos nu este menționat în addenda *Principiilor* și, în același timp,

³⁰ *Ibidem*, p. 5.

³¹ Stewart, „Seeing through the Scholium: Religion and Reading Newton in the Eighteenth Century”, în *History of Science*, XXXIV, 1996, p. 134: „Whether this was originally Sir Isaac Newton’s Own, or was added (with Allowance) by another Hand that had ye Correction of this Edition of his Works (for the passage is not in the first) I will not determine: It seems design’d to give Countenance to Dr. Clarke’s Scheme. That Gentleman makes the Lord God to be only a Relative Term.”

³² Lucrarea cu titlul complet *Sir Isaac Newton’s corollaries from his philosophy and chronology, in his own words* apare inițial la Londra în 1728, conținea extrase teologice din *Opticks* (Queries), *Scolia Generală*, prefața lui Roger Cotes la a doua ediție a *Principiilor* și *The Chronology of ancient Kingdoms Amended*. Motivele care l-au determinat să realizeze această lucrare le-a expus în *Memoriile* din 1749.

³³ Whiston, *A Collection of Authentic Records*, Londra, 1728, volumul 2, p. 1077.

³⁴ Westfall, „Newton’s Theological Manuscripts”, p. 139.

³⁵ Force, „Newton’s God of Dominion”, p. 80.

care ar fi miza formulei „Dumnezeul suprem”. Pentru Scott Mandelbrote, arianismul lui Newton, deși este sursa Dumnezeului stăpânirii din Scolie, este mai degrabă o etichetă generală a concepțiilor antitrinitariene pentru secolele XVII – XVIII, mai puțin un sistem teologic în care ideile lui Newton s-ar încadra pe deplin.³⁶ În acest sens, unele dintre principalele articole doctrinare enunțate de Whiston nu își găsesc întru totul ecoul în *Scolie* sau în manuscrisele teologice ale lui Newton. După condamnarea din 1709 pentru promovarea unei doctrine antitrinitariene, Whiston publică o sinteză a poziției sale teologice, fapt pentru care a fost considerat de unii cercetători contemporani un „newtonian onest”.³⁷

- (1) Unul și singurul Dumnezeu suprem al creștinilor este numai Dumnezeu Tatăl.
- (2) Cinstirea supremă originară i se cuvine numai Tatălui.
- (3) Fiul este inferior și subordonat Tatălui.
- (4) Fiul nu este în mod atoatecunocător precum Tatăl.
- (5) Duhul Sfânt este inferior și subordonat atât Tatălui, cât și Fiului.
- (6) Duhul Sfânt nu a fost niciodată numit direct Dumnezeu sau Stăpân de primii creștini; nici nu a fost invocat vreodată de ei.
- (7) Fiul a fost născut sau creat de Tatăl doar înainte de lume.³⁸

Textul lui Whiston evidențiază caracterul subordonaționist al relațiilor intratrinitare, dar, deși identifică pe „Dumnezeul suprem” cu Tatăl biblic, se distinge de limbajul teologic folosit de Newton atât în Scolie, cât și în manuscrise.

Conceptul de stăpânire în manuscrisele nepublicate

Scolia Generală nu este prima referință a lui Newton în care acordă o valoare relațională termenului „Dumnezeu”. Într-un manuscris de istorie bisericească datat în jurul anului 1710, filosoful naturii afirmă că „Dumnezeu este un cuvânt relativ și are același înțeles ca Stăpân și Rege, dar într-un grad mai înalt”.³⁹ În fragmentele acestui manuscris, *dominion* este folosit frecvent în conexiune cu doctrinele din antichitatea creștină. Astfel, încercarea de a analiza sursele principiului stăpânirii în teologia lui Newton presupune identificarea analogiilor teologice cu perioada creștinismului primar în scrierile sale de istorie bisericească. În acest caz, conceptul de Dumnezeu al stăpânirii își găsește sursa în caracterul monarhic al limbajului Scripturii (pe care Newton îl consideră adecvat pentru interpretarea textelor biblice) și în conceperea monarhianistă a unității dintre Tatăl și Fiul (pe care Newton o consideră forma originară a unității dumnezeirii în creștinismul primar). Așadar, în scrierile

³⁶ Mandelbrote, „Isaac Newton and Thomas Burnet: Biblical Criticism and the Crisis of late Seventeenth-Century England”, în *The Books of Nature and Scripture: Recent Essays on Natural Philosophy, Theology, and Biblical Criticism in the Netherlands of Spinoza's Time and the British Isles of Newton's Time*, J. E. Force, R. H. Popkin (ed), Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1994, pp. 149 – 177.

³⁷ Cf. Force, *William Whiston: Honest Newtonian*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

³⁸ Whiston, *An Historical Preface to Primitive Christianity reviv'd*, Londra, 1711, p. 72: „(1) That the One and Only Supreme God of the Christians is no other than God the Father. (2) That the Original Supreme Worship is due only to him. (3) That the Son is Inferiour, as well as Subordinate to the Father. (4) That he is not equally Omniscient with him. (5) That the Holy Ghost is Inferiour as well as Subordinate to both the Father and the Son. (6) That he was never expressly called God or Lord by the first Christians; nor was ever Invoked by them. (7) That the Son was begotten or created by the Father only *before the World*; whatever secret Eternity he had before his Generation or Creation.”

³⁹ Yahuda MS 15.5, f. 98^r: „The word God is relative & signifies the same thing with Lord & King, but in a higher degree.”

teologice ale celebrului filosof al naturii se observă tendința unei abordări monarhianiste care explică atât caracterul antitrinitarian, pe seama căruia, de obicei, a fost asociat anumitor tradiții antitrinitariene din secolul al XVII-lea, cât și particularitățile teologice care îl diferențiază de tradițiile antitrinitariene ale epocii sale.⁴⁰ Interesul pentru antichitatea creștină, care în secolul al XVII-lea englez a jucat un rol esențial în construirea identității confesionale,⁴¹ explică atenția pe care Newton o acordă părinților ante-niceeni,⁴² în special în scrierile post 1700. Limbajul manuscriselor teologice este de cele mai multe ori stereotipic și abundă în compilații sau parafrazări de versete biblice, pentru că „toate vechile erezii rezidă în deducții, adevărata credință era în text”.⁴³ Pe de o parte, schițele tratatelor de istorie bisericească sugerează identificarea formei originare a credinței creștine înainte de disputa ariană. Pe de altă parte, disputele teologice din secolul al patrulea se caracterizează prin coruperea limbajului teologic fidel Scripturii prin „deducții metafizice”. Prin acestea Newton înțelege conceptele originare în sistemele filosofice și religiile păgâne.

Teologia metafizică a lui Orfeu, Platon și alți filosofi păgâni a început să se răspândească în biserici, în mod vădit, înainte de sfârșitul celui de al doilea secol, și a contaminat nu doar pe aceia care s-au separat de ea [Biserică] și au devenit eretici de seamă, ci și pe mulți alții care nu s-au separat, și care s-au strecurat în mod particular în Bisericile Antiohiei, Romei și în școala de la Alexandria. Din acest motiv nu trebuie să ne mirăm dacă a continuat să se răspândească și să predomine în secolul al patrulea.⁴⁴

Newton stabilește în analiza sa teologică și istorică un important criteriu metodologic, incompatibilitatea dintre teologie și metafizică.⁴⁵ Denaturarea învățaturii creștine originare ar fi fost cauzată de intruziunile ideilor filosofice, gnostice și cabaliste, și prin acceptarea imprudentă a învățăturilor necreștini.

⁴⁰ Abordare teologică monarhianistă nu reprezintă aici teologia monarhianistă ca atare, cunoscută în istoria bisericească. În primul rând, în cazul epocii lui Newton ar fi un anacronism. De regulă, concepțiile monarhianiste sunt împărțite de istorici în două categorii: dinamice (adoptianiste, în unele cazuri) și modaliste, conform cărora este imposibil ca Dumnezeu să fie conceput separat de monarhia (creația sau stăpânirea) Sa. Spre deosebire de socinieni, monarhianiștii nu tăgăduiau preexistența lui Hristos; spre deosebire de trinitarieni și ariani, nu postulau o Treime divină, nici măcar una concepută în termeni subordinaționiști. Aici, sintagma „abordare monarhianistă” este folosită pentru a desemna o poziție doctrinară non-trinitariană, care subliniază unitatea lui Dumnezeu dintr-o perspectivă unipersonală, definită, în primul rând, de caracterul monarhic (μόνος și ἄρχων = un singur conducător) prin care este conceput raportul Dumnezeu – lume: Dumnezeu, ca Monarh al universului.

⁴¹ Jean-Louis Quantin, *The Church of England and Christian Antiquity: The Construction of a Confessional Identity in the 17th Century*. Oxford: Oxford University Press, 2009, pp. 22 – 23.

⁴² Scott Mandelbrote, “Than this nothing can be plainer: Isaac Newton reads the Fathers.” In *Die Patristik in der Frühen Neuzeit*, edited by Günter Frank, Thomas Leinkauf, Markus Wriedt. Stuttgart – Bad Constant: Frommann-Holzboog, 2006, pp. 271 – 297.

⁴³ Newton, Yahuda MS 15.1, f. 11^r: „all the old Heresies lay in deductions, the true faith was in the text.”

⁴⁴ Sotheby Lot MS 255.2, f. 2^r: „the metaphysical Theology of Orpheus Plato & other heathen Philosophers began to spread \manifestly/ in the churches before the end of the second century, & infected not only those who separated from her & became hereticks of note, but also many others who did not separate, & particularly that it insinuated it self into the Churches of Antioch & Rome & the scool at Alexandria. And therefore we need not wonder if it still got grownd in the third century & prevailed in the fourth.”

⁴⁵ Într-un mod similar, în scrierile de filosofie naturală poate sesizată incompatibilitatea acesteia cu metafizica.

[Mulți] scriitori ai primelor perioade nu trebuie considerați ca provenind prin tradiție de la apostoli, ci, fiind primiți în Biserică în mod imprudent, de la teologia păgânilor sau cabaliștilor, în care oameni erudiți se întâmplase să fie educați și instruiți înainte de a deveni creștini, sau de la teologia ereticilor, care, prin trimișii lor, au încercat să corupă Biserica.⁴⁶

Consecința amestecului învățaturii biblice cu filosofia antică a fost denaturarea creștinismului primar. Acest fenomen a generat controverse succesive în interiorul Bisericii care au culminat cu disputa dintre Atanasie și Arie din prima jumătate a secolului al patrulea. Cei doi alexandrini au propus un limbaj teologic în care speculația și conceptele inovative ar fi alterat forma și conținutul învățaturii păstrate prin tradiție apostolică.

Grecii, pentru a-și apăra Biserica de aceste inovații și rătăcirii metafizice, și pentru a pune capăt conflictelor ivite, au anatematizat limbajul straniu al lui Arie în câteva sinoade ale lor; și, de îndată ce le-a fost cu puțință, au revocat limbajul straniu al omousienilor, și au hotărât că trebuie să rămână fideli limbajului Scripturii.⁴⁷

Reconstrucția concepției newtoniene despre dumnezeire are ca punct de pornire ipoteza avansată mai sus, că adevărurile simple ale creștinismului timpuriu au fost corupte cu distincții și abstracțiuni metafizice proprii filosofiei antice și curentelor gnostice. Analizând lipsa consensului referitor la persoana Logosului în Biserica primară, Newton afirmă că „prin aceste exemple se arată că platonismul a început să se răspândească destul de mult în Biserică înainte de sfârșitul secolului al doilea. Așadar, nu trebuie să ne mirăm că a triumfat în secolul al patrulea.”⁴⁸ Mai mult, „limbajul neobișnuit” pe care l-au introdus Atanasie și Arie a fost dezaprobat de majoritatea teologilor vremii pentru abuzul de categorii metafizice și considerat impropriu doctrinei Bisericii și inadecvat limbajului biblic. O astfel de atitudine nu a fost lipsită de consecințe în privința definirii unității divine între Tatăl și Fiul, o unitate consacrată în Biserica primelor veacuri ca o unitate a stăpânirii, de altfel, o unitate monarhică.

Arie și Atanasie, ambii, au consternat Biserica cu opiniilor lor metafizice și și-au exprimat opiniile într-un limbaj nou, negarantat de Scriptură. [...] Bisericele grecești au respins orice teologie metafizică, atât a lui Arie, cât și a omousienilor și au conceput pe Tatăl și pe Fiul ca pe un singur Dumnezeu printr-o unitate monarhică, o unitate a stăpânirii.⁴⁹

Newton confirmă aici criteriul monarhianist al unității dumnezeirii, principiul stăpânirii. Tatăl și Fiul sunt divini pentru că stăpânesc împreună peste același *dominion*.

⁴⁶ Yahuda MS 15.2, f. 38^r (ff. 28^v, 32^v, 42^r): „[Many] writers of the first ages is to be looked upon as not derived from the Apostles by tradition but unwarily brought into the Church from the Theology of the heathens or Cabbalists in wch learned men happened to be \educated &/ instructed before they became Christians, or from the Theology of the hereticks who by their emissaries endeavoured to corrupt the Church.”

⁴⁷ Yahuda MS 15.7, f. 154^r: „The Greek[s] to preserve the Church from these innovations & metaphysical perplexitys & put an end to the troubles occasioned by them anathematized the \novel/ language of Arius in several of their Councils, & so soon as they were able repealed the novel language of the homousians, & contended that the language of the scripture was to be adhered unto.”

⁴⁸ Yahuda MS 15.5, f 87^v: „by these instances it is manifest that Pla\to/nism began to spread much in the Churches before y^e end of y^e second century. And therefore we need not wonder if it prevailed in y^e fourth.”

⁴⁹ Yahuda MS 15.7, f. 154^r: „Arius & Athanasius had both of them perplexed the Church with metaphysical opinions & expressed their opinions in novel language not warranted by scripture. [...] the Greek Churches rejected all metaphysical divinity as well that of Arius as that of the Homousians & made the father & son one God by a Monarchical unity, an unity of Dominion.”

Trinitarianismul atanasian sau conceptul de *trias* la Arie deformează înțelegerea tradițională a unității dintre Tatăl și Fiul, în același timp alterând esența monoteismului creștin.

Concluzii

Pe seama fragmentelor teologice din *Scolia Generală* (1713, 1726) s-au lansat diferite ipoteze, după cum am văzut, referitoare la concepția despre Dumnezeu care ar sta în spatele *Principiilor Matematice*. Cele mai utile surse și explicații le găsim în manuscrisele nepublicate de Isaac Newton, cu precădere manuscrise teologice și de istorie bisericească. *Dumnezeul stăpânirii* din addenda *Principiilor* poate fi asociat antitrinitarianismului de secol XVII în măsura în care Newton recurge la autori din această perioadă, dar particularitățile concepției sale și lipsa unor teologi contemporani normativi conduc către o asociere cu doctrinele creștinismului primar. Despre concepția monarhianistă a unității dintre Tatăl și Fiul în creștinismul primar, Newton afirma că „Biserica universală, în perioada primelor două secole, a conceput unitatea Dumnezeirii monarhic și a stăruit împotriva unei unități metafizice.”⁵⁰ În acord cu interpretarea limbajului scripturar ca limbaj monarhic, conceptul de *Dumnezeu al stăpânirii*, prezent în *Scolia Generală*, devine marca antitrinitarianismului newtonian. Universul fizic se află „sub stăpânirea unei singure Ființe”, care guvernează „nu ca suflet al lumii” (aluzie la teosofiile antice), ci ca „Domnul a toate, Pantocrator”; iar dumnezeirea reprezintă însăși „stăpânirea lui Dumnezeu”. „Domnul domnilor și Stăpânul stăpânilor” (cf. Deuteronom 10:17) menționat de Newton în concluzia *Principiilor* din 1713 și 1726 este definit în manuscrisele private ca Creator și Proniator al universului și identificat cu Dumnezeul biblic, „Dumnezeul patriarhilor, evreilor și creștinilor”.⁵¹

BIBLIOGRAFIE

Surse primare:

Clarke, Samuel, *The Works of Samuel Clarke*, 4 volume, Londra, 1738.

Edwards, John, *Some brief critical remarks on Dr. Clarke's last papers; which are his reply to Mr. Nelson, and an anonymous writer and the author of some considerations, &c. Shewing that the doctor is as deficient in the critic art, as he is in theology*, Londra, 1714.

Newton, Isaac, MS Keynes 3, „Irenicum, or Ecclesiastical Polity tending to Peace”, aprox. 1710, disponibil la <http://www.newtonproject.sussex.ac.uk/catalogue/record/THEM00003>, accesat la 23.07.2015.

Idem, MS Sotheby Lot 255, „Fragments on miscellaneous theological subjects”, 1710 – 1720, disponibil la <http://www.newtonproject.sussex.ac.uk/catalogue/record/THEM00127>, accesat la 23.07.2015.

Idem, MS Yahuda 15, „Drafts on the Hisotry of the Church”, National Library of Israel, aprox. 1710, disponibil la <http://www.newtonproject.sussex.ac.uk/catalogue/record/THEM00058>, accesat la 23.07.2015.

Idem, *Theological Manscripts*, editor Herbert MacLauchlan, Liverpool: Liverpool University Press, 1950.

⁵⁰ Yahuda MS 15.3, f. 45^r: „The Church catholick during the two first Centuries accounted the unity of the Deity monarchical, & were zealous against a metaphysical unity.”

⁵¹ Newton, Keynes MS 3, p. 46.

Newtono, Isaaco, *Philosophiae naturalis principia mathematica*, Cambridge, 1713 și ediția a treia, Londra, 1726.

The Racovian Catechism with Notes and Illustrations, Translated form the Latin, traducere în limba engleză de Thoomas Rees, Londra, 1818.

Whiston, William, *Primitive Christianity Reviv'd*, vol. 1, Londra, 1711.

Idem, *Three essays. I. The Council of Nice vindicated from the Athanasian heresy. II. A collection of ancient monuments relating to the Trinity and Incarnation, and to the history of the fourth century of the Church. III. The liturgy of the Church of England reduc'd nearer to the primitive standard*, Londra, 1713.

Idem, *A Collection of Authentic Records*, 2 volume, Londra, 1727 – 1728.

Surse secundare:

Cohen, I. Bernard, *Introduction to Newton's Principia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

Dobbs, B.J.T., *The Janus Faces of Genius. The Role of Alchemy in Newton's Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Ducheyne, Steffen, *The Main Business of Natural Philosophy*, Dordrecht: Springer, 2012.

Iliffe, Rob, „Abstract considerations: Disciplines and the Incoherence of Newton's Natural Philosophy” în *Studies in History and Philosophy of Science*, 35 (3), 2004, pp. 427 – 454.

Force, James E., „The Newtonians and Deism” în *Essays on the Context, Nature, and Influence of Isaac Newton's Theology*, ed. J. E. Force, Richard H. Popkin, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1990, pp. 43 – 74.

Idem, „Newton's God of Dominion: The Unity of Newton's Theological, Scientific, and Political Thought” în *Essays on the Context, Nature, and Influence of Isaac Newton's Theology*, ed. J. E. Force, Richard H. Popkin, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1990, pp. 75 – 102.

Idem, *William Whiston: Honest Newtonian*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Harrison, John, *The Library of Isaac Newton*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

Mandelbrote, Scott, „Isaac Newton and Thomas Burnet: Biblical Criticism and the Crisis of late Seventeenth-Century England”, în *The Books of Nature and Scripture: Recent Essays on Natural Philosophy, Theology, and Biblical Criticism in the Netherlands of Spinoza's Time and the British Isles of Newton's Time*, J. E. Force, R. H. Popkin (ed), Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1994, pp. 149 – 177.

Idem, „Than this nothing can be plainer: Isaac Newton reads the Fathers.” In *Die Patristik In Der Frühen Neuzeit*, edited by Günter Frank, Thomas Leinkauf, Markus Wriedt. Stuttgart – Bad Constant: Frommann-Holzboog, 2006, pp. 271 – 297.

Quantin, Jean-Louis, *The Church of England and Christian Antiquity: The Construction of a Confessional Identity in the 17th Century*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

Snobelen, Stephen David, „God of Gods and Lord of Lords. The Theology of Isaac Newton’s *General Scholium* to the Principia”, în *Osiris* (2), vol. 16, „Science in Theistic Contexts: Cognitive Dimensions”, 2001, pp. 169 – 208.

Idem, „Isaac Newton, Socinianism, and the One Supreme God”, în *Socinianism and cultural exchange: the European dimension of Antitrinitarian and Arminian Networks, 1650-1720*, ed. Martin Mulsow, Jan Rohls. Leiden: Brill, 2005, pp. 241-293.

Stewart, Larry, „Seeing through the Scholium: Religion and Reading Newton in the Eighteenth Century”, în *History of Science*, XXXIV, 1996, pp. 123 – 165.

Westfall, Richard S., „Isaac Newton’s *Theologiae Gentilis Origines Philosophicae*” în *The Secular Mind: Essays Presented to Franklin L. Baumer*, ed. Warren Wagar, New York: Holmes & Meier Publishers, 1982, pp. 15 – 34.

Idem, „Newton’s Theological Manuscripts” în *Contemporary Newtonian Research*, ed. Zev Bechler, Dordrecht: D. Reidel, 1982, pp. 129 – 143.

Wiles, Maurice, *Archetypal Heresy: Arianism through the Centuries*, Oxford: Clarendon Press, 1996.